

ОБРАЗ МАТЕРІ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТОЇ І ПИСЬМЕННОЇ ДОЛІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

На матеріалі щоденника Ольги Кобилянської, листів, автобіографій, спогадів тощо створений образ Марії – матері Ольги Кобилянської, яку Леся Українка порівнює зі святою Анною, яка була безмежно віддана своїй родині, серед членів якої Ольга – найневибагливіша, любляча і слухняна донечка, яка сповняла свій обов'язок перед матір'ю з особливою ретельністю і безмежною любов'ю, часто всупереч своїм творчим прагненням до письменницької праці.

Ключові слова: Берегиня, мати, мислителька, „колiсце порядку”, емансипація, самозречення, покликання, письменницький інстинкт.

Надежда Бабыч

Образ матери в контексте личной и писательской судьбы Ольги Кобылянской

На материале дневника Ольги Кобылянской, писем, автобиографий, воспоминаний и др. создан образ Марии – матери Ольги Кобылянской, названной Лесей Украинкой святой Анной, которая была безгранично отдана своей семье, среди членов которой Ольга – наименее притязательная, любящая и послушная дочь, исполнявшая свою миссию в отношении матери с особой старательностью и безграничной любовью, нередко вопреки своим творческим стремлениям к писательскому труду.

Ключевые слова: Берегиня, мать, мыслительница, „колiсико порядку”, эмансипация, самоуничужение, призвание, писательский инстинкт.

Nadia Babych

The Image of Mother in the Context of Olga Kobylyanska's Fate as a Person and a Writer

On the material of Olga Kobylyanska's diary, letters, autobiographies, reminiscences etc. appears the image of Maria – Olga Kobylyanska's mother, whom Lesya Ukrainka calls saint Anna, who was selflessly devoted to her family among whom Olga was the most exacting, most loving and dutiful of daughters, who did her duty by her mother with the utmost care and infinite love sometimes even despite her creative aspirations for the writer's labour.

Key words: Beregunya, mother, myslytelka, kolistsya of the order, emancipation, self-denial, vocation, writer's instinct.

...Згадуючи зі щирої поваги і з обов'язку серця наших світочів духу, зокрема у дні їхніх ювілеїв, ми усе ж мало звертаємо увагу на те, хто і що зробили їх такими, якими гордимися перед світом... Не сумніваючись ані на йоту, скажемо, що багато рис Ольги Кобилянської – від матері і від любові доньки до неї.

Не пригадую за все своє свідоме життя, щоб хоч один раз до Міжнародного жіночого дня чи загальноєвропейського Дня матері хтось читав (а декламувала і я колись багато) фрагмент з автобіографії у листах Ольги Кобилянської до професора С. Смаль-Стоцького, в якій письменниця з дивовижною емоційною й інтелектуальною силою оповіди змалювала портрет матері. Наведемо цей текст повністю.

„Ах, та Марія, та Марія! Це й була справдішня Марія. Вийшовши молоденькою ледве 18-літньою за мого батька, стала моєю, ні – нашою матір'ю, бо нас було більше дітей у хаті – сама я була четверта з ряду. Полюбивши мого батька, а з тим і його рідну мову, переступила без вагань на його просьбу на його віру, причинившись так до основи чисто української хати. Вона не була вчена... Ні, того часу не подавалось жінкам середньої верстви великої науки. Господарське знання, знання красного шиття, гафтів, краснопис... знання святого письма, читання взагалі, знання французької мови (хоча б лише поверхове), гра на гітарі, на фортеп'яні, танці – от і все, що давалось дівчині як духовне віно. Без знання французької мови... й гри на фортеп'яні... перебрала

наша мати тяжкий обов'язок – стати жінкою й матір'ю. Скільки то чуття, глибокого, святого чуття... Скільки безграничної доброти, біблійної лагідності, жіночої ніжності мала вона в собі. Чого не доконав батько в вихованні на дітях своєю повагою, строгістю й фанатичною консеквенцією (послідовністю. – *Н.Б.*), те довершила вона своїм супокійним розумом, лагідним наказом, погладженням, повним любові, рукою по голові – і все сповнялося. Відкись бравсь той послух, хоч і зморшками німого невдоволення на чолі, та все-таки він бравсь звідкись. Так і у хлопців, і в дівчат, у старшої сестри моєї – і в мене. Мати моя не була побожна... в звичайнім значенні слова. Її бачили лиш рідко в церкві з дітками (по більшій часті – з нами двома дівчатками), вона не мала на те часу. Зате, коли дівтора вилетіла з хати в свято, неділю, мов з вулія, вона бралася за молитвеник свій і, усівши... десь в куток якоїсь софи, починала молитися. Тоді ніхто з дітей не переривав мамі мольбу. А коли хто й переходив перепадком коло неї... звільняв ходу й відходив уже на пальцях: *мама молилася*. Не дивилася на нікого... й не говорила... Бувала тоді якась така *інша*, така, як свята. Треба було її слухати, щоб не гнівалася. Ох, щоб вона не гнівалася! Коли ж була *добра* – яка ж була добра!.. Ох, та доброта, свята мати! Та глибока, тиха *мислителька*, з небагатьма словами на чистих своїх устах, котрі не сплямовувало... жодне *грубе*, непорочне слово! Яка велика вона була для своїх дітей, який великий благородний вплив ішов від неї на умовий і чуттєвий розвій дітей” [6, с. 228-229]. То була справжня Берегиня домашнього вогнища, яка виховувала своїх дітей самостійними і самодостатніми громадянами: „Як тихо, безгомінно помагала вона батькові, що, мов у ярмі, працював день у день нижчим урядником у бюрі, без відпочинку, без відпусток, вірно, щиро, повних 45 років, виховувати діти... як тяжко працювала днями та ночами, щоб ті її, дорогі її діти, мали можливість стати хоч під один сонячний парусчик світла, духу й культури, оґритись ним душею, нагодуватись, щоб колись заробляти своїми руками на себе, враз із тим стати чесними людьми й громадянами, сповняючи всі на них механізмом – державою вложені обов'язки й бути в ній хоч мелесеньким ледве помітним колісцем порядку, сили, внутрішньої і зовнішньої, непохитності, творчості й силою проти всякої ворожнечі, несупкою і nelaду, так знутри, як і знадвору” [6, с. 229].

Вдумаймося в цю сповідь! Який навдивовижу прекрасний портрет! Як на мене, то безмір інтелектуальної й емоційної інформації, що її вмістив цей опис, є ще одним підтвердженням дивослова поетичного хисту Ольги Кобилянської і винятковості її почуттів до матері. „Справдешня Марія”, цебто Матір Божа, народом наділена найсвітлішими рисами: вона – „символ матері, життя, світла, мудрості; символізує також повноту життя, **самодостатність**, звільнення від усього гріховного” [5, с.46]. Не дивно, що пані Кобилянська була такою: „...Марія, виховуючись більше в домі українського пароха Николая Урицького у Глибці на Буковині (сусіднє село Димки), де була численна родина й для доньок держано гувернантку, ніж у глухій селі, в Димці, у своїх родичів, стала правдивою втіхою й благословенством своїх добрих трудящих родичів” [7, с. 227-228].

Коли якогось разу мама дуже захворіла, то донька в кількох записках щоденника у відчаї і надії волає до Бога: „Господи, візьми все, тільки лиши нам мамцю!” [10, с. 30]. 18 травня 1884 року Ольга запише в щоденнику: „А коли я побачила, що наша любя мамця вийшла в садок – дякувати Богу, їй уже легше, – то тієї миті виразно відчула, що я все ж таки щаслива, бо маю матір, і яку матір! І маю доброго тата...”. І ще сильніші почуття запише 15 листопада того ж року: „Аби тільки ми були здорові і мої любі, добрі батьки, хай їм Бог дарує віку. О Господи, як я їх люблю! Мамцю то таки так люблю, що страх, і татка теж” [10, с. 39].

А ще в цьому портреті – соціальна, моральна й психологічна характеристика часу, в який жила письменниця, і жіночої долі, яку Ольга колись намагалась змінити для своїх сучасниць. “Увійшовши в 18–19 рік, займала мене емансипація жінок, і мені мріялося стати для них чим-то величним, геройським, чим-то osvobozhajuščим їх з кайданів” („Про себе саму”. Автобіографія, 1903) [10, с. 198]. Але жіноче питання займало її, як зізналася сама письменниця, лише під час написання „Людини” і „Царівни” (лист 13.01.1899 до О.Маковея) [10, с. 235]. У цьому ж листі вона категорично заперечує нав'язувану їй Осипом Маковеєм думку, що, мовляв, жінки легко проміняли б свій талант на любов, на чоловіка. У доповіді „Дещо про ідею жіночого руху” на зборах „Товариства руських жінок на Буковині” (1894 р.) Ольга Кобилянська обурювалась, що противники жіночого руху кажуть, що жінка не здатна до іншої праці, окрім домашньої, що „вона носить на собі вже з природи клеймо дилетантства, що в її учинках оказується недостаток сили”, вважала, що таке може бути за умови обмеженого виховання, але жінка, „озброївшись наукою, знанням

різних галузей праці, зможе і сама боротись о життєві средства, а то все не *завадить* їй статися щирою люблячою подругою чоловіка і матір'ю дітям” [6, с. 156].

Ольгу Кобилянську вважають емансипанткою, тобто борцем за рівні з чоловіком права жінки в суспільстві. Двадцятирічною дівчиною вона запише у своєму щоденнику: „Жінка має бути помічницею чоловіка. Я не проти жіночого питання, бо воно допоможе багатьом незабезпеченим жінкам знайти самостійний заробіток, – але й тільки” (15 лист. 1884) [10, с. 73].

Цього ж місяця і року вона зробить у щоденнику зворушливе зізнання: „...Бувають хвилини, коли мені хотілося б мати дитину. Мені здається, що треба впасти на коліна й благати в Господа, щоб він дав мені її. Я була б страшенно, невимовно рада, нічого в світі я не хотіла так мати і нічого так не любила б, як свою дитину” (20 лист. 1884) [10, с. 75]. Сама Ольга зізнавалася: „Я пишу цей щоденник для своїх дітей. Які вони будуть? Такі, як я? О, хай би були кращі. А коли я їх не матиму?” (18 кв. 1884) [10, с. 37]. Фаталістичне запитання... Доля Ольги Кобилянської підтвердила слова Л. Толстого: „Усе моральне виховання дітей зводиться до доброго прикладу. Живіть добре або хоча б старайтеся жити добре, і ви в міру вашого успіху і хорошого життя гарно виховате дітей” [13, с. 467] – мати Ольги прекрасно виховала своїх доньок і синів, але саме Ольга „спокутувала” це гарне виховання постійною турботою про дім, коли хворіла мама.

Отже, жінка, у першу чергу, усе ж помічниця чоловіка, як була все життя мама: für dem Kirche, Kinder und Kiche – для церкви, для дітей і кухні. Саме цей еталон і передбачав Маковей, а Кобилянська з ним не погоджувалася, хоч знову ж таки мама – „люба мамця” (лише так Ольга називала маму в щоденнику) – саме цим трьом К і присвятила своє свідоме життя. Мабуть, це було правильно. І. Песталоцці писав: „Безсумнівно, що лише мати спроможна закласти правильну чуттєву основу виховання людини. Її реальні вчинки, до яких її спонукає самий лише голий інстинкт, є, по суті, правильними, природними засобами морального виховання” [13, с. 469]. Польський учений ХХ-ХХІ ст. Є. Бартмінський з'ясував особливості визначення слова *мати* польською молоддю і спостеріг, що в культурно-мовній картині мати (*matka*) є перш за все люблячою, турботливою, отже, функція виховання переважає над функцією народжування. „Молоді люди, – пише дослідник, – визначають слово *мати* інакше, ніж дорослі; для групи опитаних студентів мати, що тлумачиться як ‘та, яка народила, родителька’, має чотири основні ознаки, які значною мірою позитивно обарвлені й стосуються емоційного ставлення до дитини: „любляча”, „турботлива”, „розуміюча”, „добра”. Головними її функціями вважаються: харчування, купівля, прання; вона сприймається на фоні дому і кухні...” [2, с. 164].

Марія Вернер щиро, на все життя покохала Юліана Кобилянського. “Їй було дев'ятнадцять, йому – двадцять дев'ять років. Марія прийняла свого чоловіка без будь-яких претензій, таким, яким він був. Вона підкорялася його смакам, звичкам, думкам і була щаслива цим підкоренням – не бажала собі нічого іншого. Може, комусь вона видавалася негарною, але тільки не Юліанові, бо в його присутності вона розквітала. Окрім того, мала в душі море глибокого, святого почуття, безграничної доброти, біблійної лагідності, жіночої ніжності” [4, с. 56]. Так написала письменниця В. Врублевська. Правда й те, що „парадокс, але найбільш вдалі місця з повісті В. Врублевської „Емансипантка” при аналізі виявляються нічим іншим, як запозиченням із її автобіографічного твору „З юних літ Марії”, щоденників та життєписів” [9, с. 58]. Як і те правда, що не „в розумових здібностях жінки, а в характері її природи приховані багаті засоби для виховання дітей. Зосередженість уваги, точність, терпіння, наполегливість, любов до порядку, ніжність, манери, смак і, насамкінець, вроджена любов до дітей – усе це такі якості, які зустрічаються скорше в жінки, ніж в чоловікові”, – вважав К. Ушинський [13, с. 469-470].

Письменницю ж гнітило, що мусила відкладати своє писання задля виконання хатніх обов'язків. А таке бувало дуже часто: мати хворіла, а діти, особливо брати, сприймали саможертви: „Часу до писання в мене мало, бо я не живу в достатках – мій батько пенсіонований урядник, мати моя хоровита, – тож я в одній особі все, бо і все роблю... Найкращий час, час, в котрім я би много зробила, а то перед полуднем, я мушу посвящати праці домашній... Не раз я дуже роздразнена через те – але що ж, не зміню тим нічого...” (1898, до Ф. Ржегоржа) [10, с. 232]. Письменниця „ніколи не покидала ні книжок, ні пера, ні хатньої роботи, що на першому місці... стояла... Раз її сповнювання було споконвіку призначене жінці – і я не сміла її на друге місце ставити” („Про себе саму”) [6, с. 234].

Я. Парандовський писав: “Зрозуміло одне: хто всупереч своєму бажанню, цілком усвідомлюючи розміри втрат і кривди, змушений оплачувати свій хліб щоденний ціною нездійснених творчих задумів і надій, хто своїй улюбленій справі може присвятити лише день недільного відпочинку й уривки вечорів після трудового дня, кому заняття, які не мають нічого спільного зі світом його думки, засмічують мозок, той, підводячи баланс року, з жахом побачить з тисяч втрачених годин. Як окрема особа він виявиться жертвою, а суспільство втрачає те, що він міг йому дати, якби цілком присвятив себе своєму покликанию” [12, с. 69]. Саме так могла говорити про себе Ольга Кобилянська, хоч, можливо, якби мама так часто не хворіла, то вона б сприяла доньці в її літературній праці.

Чи розуміли потребу душі Ольги Кобилянської? Чи підтримували її заняття літературною творчістю, особливо на самому початку? Ні, звичайно, ні. Від батька, „строного і поважного”, приховувала найдовше, бо він був би розгнівався, що займається пустим, хоч „батько й мати піддержували в нас, дітей, дуже рано стремління й охоту до освіти”. Мама „любила науку... Не діткнувшись її пугарика ні устами, любила все, що гарне й благородне, що добре, високе...”, але „вона була така обтяжена працею щоденною для дітей і хати”, ...що була б гнівалася, і, пише Ольга Кобилянська, “я була би убита соромом” [див. 6, с. 234]. Маючи окрему кімнату, Ольга усамітнювалася, „намагалася себе забути”, коли була вільною від хатньої роботи, і писала... „Почування плили з власних грудей, чар природи робив своє, думки укладалися самі з себе на папір” [6, с. 240]. Уже пізніше довідаються про її замилювання в літературі сестра Євгенія – перший критик юної новелістки, це вона поливатиме Ольгу, як „холодним душем”, своїми зауваженнями, які „отверезуватимуть”, і Софія Окуневська та Наталія Кобринська. Брати, особливо Максиміліан, теж дуже серйозно поставились до перших проб пера сестри. Про все це вона запише в своїх біографіях і щоденнику. Автобіографії „... написані вже по смерті батька, Юліана Яковича, матері, Марії Йосипівни, – (див. [3, с. 116] – Н.Б.), слова шани, любові, вдячності забарвлені особливим ліризмом і теплотою. Ця розповідь характеризує батьків, проте більшою мірою – їх вдячну доньку” [8, с. 57]. Ольга називає найріднішу людину *мама, матір, мати*, але найчастіше – *мамаця*. У цьому слові – безмір тепла і ласки, для буковинки, мабуть, навіть більше, ніж в емоційно-експресивних загальноукраїнських варіантах слова-символу *мати*, які наводить В. Кононенко: *матінка, матіночка, матуся, матусенька, матіночка* [7, с. 164], і навіть постійні супровідні означення у Кобилянської не *серденько, голубонька, а люба, добра, дорога*. Ольга Кобилянська ані в листах, ані в спогадах не використовує для озвучення своїх глибинних почуттів любові й поваги до матері народних експресивних висловів на зразок: „Без матері і сонце не гріє”, „Без матки нещасливі дітки”, „Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки”, але іншими, своїми словами не раз ці смисли передає: і Ольга Кобилянська, і її ближчі приятельки в її особі як господині мали переконливий доказ того, „що мати навчить, то те й дочка знає”; „що мати навчить, те й батько не перевчить” [5, с. 356]. Людина до кінця життя звертається до матері (як і до Бога) – у радості і в біді („ой мамо!”, „мамо моя ріднесенька!”, „мамко рідна!”). Так, Ольга Кобилянська сповідувала культ матері, і якщо перефразувати народний вислів, то: „у матері заболить палець, а в Ольги – серце”.

У [„Замітках до повісті О. Маковея „Залісся”] О. Кобилянська радить письменникові психологічно поглибити образи Славка і його коханої, бо „її батько жениться; ну, се вона не може спинити... але если у неї чутливе серце, то вона мусить під тим сильно терпіти. Чувство опозиції супроти мачухи, хоч би і найшляхетнішої, се щось такого несправедливого, а проте такого сильного, що його не узгляднити – просто неможливо [...] Вона мусить терпіти, що дістає мачуху, а він не може при тім байдужним бути” [6, с. 161].

Ольга Кобилянська була прекрасно вихована (швидше – самовихована) як для свого часу і свого середовища: вона гарно малювала, співала, грала на фортеп’яно, брала участь в аматорських виставах, танцювала, хоч у жодних „школах” не вчилася. І уміла робити будь-яку хатню роботу. „Поетичну жилку” вона, „може, унаслідувала по мамці” і „завдяки любові і вродженій інтелігентності” матері. У листі до Олександра Барвінського від 17 грудня 1909 року Кобилянська напише: „Мати моя, хоч без вищого образования, в нічім мене не спиняла, до нічого мене не силувала і все була рада, коли бачила, що або читаю, або пишу. Раз однісінький мене спитала: “Co ty tyle piszesz?” А коли я з сорому мало в землю не запалась (я ж новелу якусь писала!) і відповіла лише

„нічо”, вона сказала: “Czy to zda się na co, że tyle piszesz?” і більше ніколи не допитувалась, не забороняла. Добра була! Добра і мудра!” [10, с. 287].

А навколо Ольги вирувало життя братів: „Один з братів, філолог [Юліан], студював до іспиту, я, що було мені з того приступне в німецькій мові, і собі перечитувала”. „Коли найстарший брат [Максиміліан] вчився прав, я до нього присідала й просила і мені дещо з того уділити. Він чинив це. Чому ні?.. І коли прибув третій брат [Стефан] із військових шкіл, я вчилася з ним верхи їздити, шаблоюкою орудувати” [див. 10, с. 213].

Якби обставини були прихильні до Ольги Кобилянської, якби жила вона в матеріально забезпеченій родині, чи написала б вона те, що написала? „О моє писання! В мене серце розривається, коли я думаю про те, як послідовно робиться все, щоб убити в мені хист. Бувають хвилини, бувають години, коли мені здається, що я божеволію” (12 березня 1891) [10, с. 193]. Тут доречно нагадати ще одну думку Я. Парандовського: „Є різниця між письменником, якого надихнула ідея, і письменником, покликаним самим письменницьким інстинктом. Перший обирає перо серед кількох інших знарядь діяльності і, якщо воно було для нього єдиною можливістю, відкладає його, щойно виконає свою місію. Для другого ж творчість найчастіше припиняється разом із життям” [11, с. 19]. Ось підтвердження: „Моє життя було б пуста хата, коли б не могла більше працювати. Тоді хочу очі замкнути, і нехай мене впусять до гробу – до моїх родичів і дорогого незабутнього брата Володимира [...]” [10, с. 219].

10 січня 1891 року Ольга запише: „Мамця невиліковно хвора, я вже не молода, писати мені постійно заважають. Що з мене буде?.. Служниця! Я не хочу бути служницею, їх і так багато на світі...”. У нарисі про Софію Окуневську-Морачевську, написаному 21 березня 1926 року, Кобилянська висловить майже ідеалізовану оцінку Жінки: “Найкраще і найбільше *людське* те, що зробило з неї укінчену жінку, – се була не якась доктрина або якась „розпочинання” чи „закінчування” якогось діла, чи що, ні – се була *величність і сила* тої одинокої душі, що постановила собі за дівочих літ *не збуватися* своєї жіночності й її гідності, й остала собі в тім вірна до кінця життя” [6, с. 176].

До кінця життя зберегла Ольга Кобилянська повагу до самодостатніх жінок, які уміли поєднати і обов’язки дружини та матері, і зберегти себе як творчу особистість, хоч вона усвідомлювала, що це залежить і від обставин життя, і від ставлення до них.

„Щоденники, – зазначає Ф. Погребенник, – розкривають суперечливий, остаточно ще не сформований світ думок і почуттів О. Кобилянської, яка, переживаючи свої душевні болі, переборюючи гнітючі настрої, все більше замислюється не тільки над своєю людською долею, але і над долею свого таланту, прагне глибше зрозуміти те середовище, яке її оточує, виробляє критичний погляд на суспільні явища тогочасної дійсності, поступово усвідомлюючи, що найвищою метою життя є служіння народові” [12, с. 8].

Якщо юна Ольга „була несвідомим, молодим, диким романтиком, замкненим по лісах і горах”, то у віці зрілого реалізму, жорстока дійсність спрямовувала очі письменниці в гушавину життя, але вона, на наше щастя, не погрузла в буденщині – залишилася правдивим художником.

Ольга Кобилянська не належала взагалі до жодної „школи грубого реалізму” і дотримувалася думки, що „штука і всякий артизм... любить тонкість і делікатність”. При слабкій фізичній, але величезній духовній силі письменниці, слава Богу, нікому не „служила”. Хіба що красі. Природний талант і постійна праця зробили її, як вона сама те визначила, „робітницею свого народу”. Дехто з критиків пробував закидати їй згрідливе ставлення до простих людей, негативні риси, а то й образи яких вона „накреслила”, мовляв, вона ставилася до них „з погордою зарозумілого аристократа” [10, с. 204-205]. Насправді ж їй “приходилося не раз у житті боротися з вузькоглядністю, тупоумством і невиліковними поглядами, що походили з традиційної заскорузлості і що були через свою довголітність сильні” [10, с. 204]. Але ж прислухаймося до А. Содомори: „Терпіння тим і причетне до чеснот, що не виставляє напоказ того, з чим бореться, – страждань” [14, с. 433]. Боролася, бо любила цей народ, бачила в ньому стільки правдивого чуття, як в неокультуреному прекрасному лісі.

О той ліс! І в старші роки це було єдине, куди О. Кобилянська влітку виїздила від свого „тихого, монотонного” життя, щоб по поверненні знову взятися за перо... Зокрема, й за автобіографії, де в ореолі любові – образ матері. І якщо хтось сьогодні схоче критикувати „письма”, то хай

візьме до уваги обставини, серед яких Ольга жила, і подивується, як вона стала в них Великою письменницею. Але чого, зрештою, дивуватися: чи ж і Буковині не мало бути такої Божої ласки?!

Література

1. Бабишкін О. Ольга Кобилянська. Нарис про життя і творчість: Львів: Кн.-журн. вид-во, 1963. – 192 с.
2. Бартоминський Е. Языковые стереотипы // Бартоминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике (Перевод с пол.). – М.: „Индрик”, 2005. – С. 158-187.
3. Вознюк В. Буковинські адреси Ольги Кобилянської. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 276 с.
4. Врублевська В. Емансипантка : повість. – К.: Молодь, 1989. – 224 с.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. Кобилянська Ольга. Твори: У 5-ти т. – Т. 5. – К.: Держлітвидав України, 1963. – 768 с.
7. Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 270 с.
8. Мельничук Я. На вечірньому прюзі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). – Чернівці: Видавничий дім “Букрек”, 2006. – 216 с.
9. Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. – К.: Держлітвидав України, 1963. – 560 с.
10. Ольга Кобилянська. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. – К.: Дніпро, 1982. – 360 с.
11. Парандовський Я. Алхімія слова. – К.: Дніпро. – 375 с.
12. Погребенник Ф. Ольга Кобилянська про себе // Ольга Кобилянська. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади / Упоряд., передм. Ф.П. Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – С. 5-14.
13. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах. – М.: Политиздат, 1990. – 669 с.
14. Содомора А. Наодинці зі словом. – Львів: Літопис, 1999. – 474 с.